

mintegy 140 tanuló sorba állva örömkialtásokkal üdvözölt.“ Látogatása egyformán szólott az unitáriusoknak és az erdélyi összes magyaroknak. A unitáriusok számára egyfelől biztosította továbbra is az angol pénzsegélyt, másfelől előkészítette s egészen a tényleges megvalósulásig vitte előre azon szándékot, amelyet Tagart a Brit és Külföldi Unitárius Társulathoz írt levelében eképen határozott meg: „A papságra menendő erdélyi magyar ifjak számára a londoni egyetemenél tétessék olyan alapítvány, mely által legalább egy pár ifjúnak ottani tanulmányára alkalom nyíljk.“ E célra maga járult a jó példájával elől. Alapítványa 1860-ban lépett életbe. E cselekedeteivel Tagart feledhetetlen emléket hagyott maga után az erdélyi magyar unitáriusok emlékezetében. Utjának másik — titkos — célja volt Kossuth angol hívei számára megbízható információkat szerezni a magyarság helyzetéről és hangulatáról. Ugyanis az angol-magyar unitárius kapcsolatnak további sorsa ettől kezdve nagyon szorosan összefüggött Kossuth Lajosnak és társainak emigrációs mozgalmaival.

(Folytatjuk.)

BRASSAI SÁMUEL.

Ha a kolozsvári unitárius kollégium nemes izlésű palotájának kapuján belépsz, kedves olvasóm, az előcsarnokban jobbról Brassai, balról Berde mellszobra ötlík szemedbe. Ez a két szobor beszédes szimboluma a mi hálánknak és kegyeletünknek. Hálánknak azért, mert ez „áldott anya“ sok-sok ezer tanítványa között nem volt talán egy sem, aki olyan fejedelmi bőkezűséggel fizette volna vissza mindazt a jót, mit az intézettől vett, mint ez a két jóltevőnk. Berde az egyház anyagi küzdelmei és nélkülözései között fejedelmi alapítványával jó segítségére az egyháznak, tesz cipó-alapítványt egy csomó székely fiú részére, hogy megnyissa előttük, hogy megnyissa rajongásig szeretett székely vérei előtt a művelődés és társadalmi felemelkedés útjait. Alapító levelének minden szavából, minden intézkedéséből az a vezető eszme csendül ki, hogy a vagyon nem cél, csak eszköz a közműveltség megszerzésére. És Brassai ismeretekben és gondolatokban gazdag lelkének egész kincstárát önzetlenül és nemes szenvedéllyel tárja fel és áldozza nemzete tanítására és nevelésére, a műveltség és ismeretek terjesztésére. Egy századra terjedő hosszú életének

egyetlen nemes és önzetlen szenvedélye : a tanítás, az ismeretek, a gondolatok, az igazság terjesztése, népe kulturális emelése. Ezt a termékenyítő munkát felekezeti korlátok között kezdette. De e korlátok igen szűk tért nyújtottak neki. A tanári katedra és a tanterem falain túl terjedett az ő elméje fénye, mely sötét zúgokat világított be és szívének meleg, forró szenvedélye, mely nemzete tanításával nyert kielégülést.

Brassai hosszú élete és tudományos működése a magyar nemzet politikai történetének és a magyar kultúra fejlődésének dicsőséges korszakára esik. Az 1000 éves Magyarország történetében nem volt olyan ragyogó 100 év, amely annyi teremtő lángelmével ajándékozta volna meg a magyar irodalmat és tudományosságot, mint a 19. század. Valóságos csillaghullás, mondja Beöthy Zsolt Wesselényiről szóló emlékbeszédében. Ilyen korszakok nagy nemzetek élettörténetében is csak ritkán fordulnak elő. Görögországban Perikles kora Sokratessel, Platon és Aristotellessel ; Róma történetében Augustus császáré a római szellem kibontakozó teljes virágzásával, a francia klasszicizmus ragyogása, Károly Ágost weimari udvara a Goethe, Schiller, Herderbolygókkal magukban álló csúcspontjai a fejlődésnek, olyan virágzása a szellemnek, minőt nemzetek életfája is csak egyszer termel. A magyar szellemi élet publicisztikai lendületét a Széchenyi, Kossuth, Deák ; költői kivirágzását a Petőfi, Arany, Vörösmarty halhatatlan nevei jelzik. Ebbe az ígéretekkel beteljesítő, reményeket valósító, ragyogó korszakba ágyazódik be Brassai élete és tudományos működése.

Az unitárius egyház története a 19. században nem mutatja ezt a ragyogó képet. A 18. század lelkeket bénító és lankasztó küzdelmeinek bágyadtsága és félelme még hatalmában tartotta a lelkeket. II. József türelmi rendelete megváltás volt a szenvedésektől, de arra már nagyon későn jött, hogy szívünk mélyéből igazán örvendhettünk volna. Addig már igen sokat veszítettünk, már-már a reményt is a jobb jövőben. Aléltság ült a lelkeken. A 19. század első fele a romok takargatásával, a sebek kötözgetésével, az elkábult és megfélemlített lelkek eszméletre, öntudatra ébredésével telik el. A szabadságharc dicsőséges jelenetei és szomorú végződése felrázza a lelkeket tespedésükből. És a néma ellenállás keserű daccal tele hosszú évei után az unitárius öntudatra ébredésnek egy csöndes, lassú menetű folyamata következik, mely a világháború kitöréséig tart.

Ha e század unitárius tudományára visszatekintünk, Molnos, Kővári, Jakáb Elek, Simén Domokos, Kanyaró Ferenc, Péterfi Dénes, Ferencz József tisztelettel övezett neveit találjuk az Aranyrákosi Székely Sándoré, ki költői és Krizáé mellett ki költői és népköltészeti gyűjteményekkel országos hirre emelkedett. Nagy érdemeket szerzett férfiak, elég számosan is vannak. De a hosszú időre, melyre működésük kiterjed, mégis kevesen.

A sort Brassai nyitja és zárja be, de működésének csak egyik része esik az egyházi élet keretein belül. Brassai tudományos hírnevével boldogan büszkélkedünk a kívülállók előtt. Az a mellszobor, mely a kolozsvári unitárius kollégium előcsarnokát díszíti, nekünk drága örökség, de egyuttal szüntelenül emlékeztető: nemcsak dicsőségünk és büszkeségünk forrása, hanem élethivatásunkra elkötelező örök intelem. Brassai nemcsak a 19. század unitárius, hanem általában a magyar tudományosság előharcosai között is a legelső között áll. Az ismeretek nagyon széles és egymástól messze eltérő területein nemcsak feltétlen biztonsággal mozog és otthonos, nemcsak színvonalán áll korának, hanem azt több tudományágban messze meghaladja s a maga saját csapásain járó eredeti gondolkodásával néhány olyan eszmét és gondolatot termel ki, melyek ma is — halála után több mint negyed százévvál — az élet vérkeringésébe és a tudomány rendszerébe beállítandó szellemi értékek.

Gonosz idők járnak ránk. Elvesztettük anyagi életünk alapjait, veszélyeztetve van iskoláink, intézményeink élete és működése. Sokszor meg-meginog hitünk, lelkünk nyugalma és összhangja és bizodalunk is a jövőben. De egyben gazdagok vagyunk: multunk dicsőséges emlékei elvehetetlen birtokunk. Ez az a paradicsom, melyből ki nem lehet minket űzni. Hadd barangoljuk be tehát azokat a területeket, melyeken Brassai a tudás fájáról oly fejedelmi bőkezűséggel szórta szellemenye kincseit s vetette jövőnk alapjait.

ÉLETE.

Brassai 1787. június 15-én (?) született Torockószentgyörgyön. Apja, aki Brassai Welmer Sámuelnek írta magát, torockószentgyörgyi unitárius mester, később torockói pap. Anyja kislolymosi Koncz Gergely torockószentgyörgyi unitárius pap leánya,

Krisztina. Széppapja brassói szász volt, ki székely lányt vett feleségül. Nagyapja Welmer Sámuel brassói asztalos, felesége torockói leány, Tóbis Ilona s talán az ő kedvéért hagyja el szülővárosát és telepedik le Torockószentgyörgyön. Ősei tehát apai ágon szászok voltak, de ő csak egy nyolcadrésznyire tartja magát szásznak.

A gyermeket 13 éves koráig apja tanította, aki rajongott a könyvekért és szép kis könyvtárt gyűjtött egybe. „Ha módon lett volna, 300 aranyat elvesztegettem volna könyvekre” — mondja ő, kinek egész évi jövedelme 60 váltó forint. Érdeklődése állandóan éber, sokoldalú, rajong a legmodernebb és legrégibb könyvekért s fél és aggódik, hogy nem tud lépést tartani a világgal. Az első volt, aki a dr. Jenner-féle tehénhimlőoltást megtanulta s a nép között terjesztette. Az iskolára való felügyelést, amiért közte s a „mester” között kellemetlenség is keletkezett, legszentebb kötelességének tartotta. Barátainak figyelmét a legújabb, legjobb könyvekre irányítja. Hatalmas szál ember, derült kedélyű, munkás, minden iránt fogékony. Kiemelem e vonásokat, melyek közösek az apában és fiúban. Édes anyja szenvedélyes virágápoló. A papi lakás körüli virágos kert az ő gondja alatt áll. A gyermek Brassai napokat ül itt, olvasgat, irogat. Első olvasmánya Robinson. Ez ébreszti idegen világrészek iránt való érdeklődését. Olvassa a Kisdedek Tárházát, a Hármas Históriát, Maróthy kis számtanát, tanulja a grammatikát, nem rendszeresen, hanem ha hibát ejt, apja kikeresteti vele a szabályt, amely ellen vétett. Jóformán a maga emberségéből tanul és tesz mindent, mint Robinson. Apja ismeri és megfogadja Rousseau tanácsát: úgy nevelünk legjobban, ha nem nevelünk.

13 éves korában a kolozsvári unitárius kollégiumba kerül; de négy év elvégzése után atyja az országos éhinség idejében 1816-ban haza viszi. Igazgató Molnos Dávid, kinek később utóda lesz. Iskolai életéről, sikereiről nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Legyen elég annyi, hogy 28 éves korában befejezte a bölcselmi tanfolyamot. Ez után házi tanító lesz a Makray-családnál, hol a lányoknak már nyelv- és zongoramestere. Amint maga elbeszéli, az asztalra felrajzolta a billentyüket s így „tanult zenét zene nélkül.” A Makray-családtól a Bethlen-grófokhoz kerül s velők 1833-ban Kolozsvárra, miután egy évvel ezelőtt megjelent nyomtatásban első munkája *A gyönyörűségről*.

Kolozsvár ez időben egy valóságos kis irodalmi központ. A katolikus, református és unitárius főiskolák tanárai, Szilágyi Ferenc, Méhes Sámuel, Koros, a piarista rektor, Gyergyai Ferenc, a senátor, Bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Szentiváni Mihály, Gálfy Sándor, a Telekyek, Kemény Zsigmond, Jósika állanak annak a kultúrális, irodalmi és közgazdasági mozgalomnak élén, amely Széchenyi fellépése után Erdély földjén most vetett hullámokat. Brassai 1834-ben lemond nevelői állásáról s Méhes mellett szerkesztője lesz a *Nemzeti Társalkodó*-nak és *Vasárnapi Ujság*-nak. Széchenyi hatására megalakul az úri kaszinó s eszméi fejlesztésére alapítják ezt a közgazdasági lapot. Közben megint útra indul Kendeffy gróf leányaival s míg ő oda van, szorgalmasan küldi cikkeit a lapnak, melyet távollétében Kriza szerkeszt. Már itt kitűnik a legkülönbözőbb dolgok iránt való érdeklődése alapos, széleskörű ismereteivel. Foglalkozik nemzetgazdasági kérdésekkel, cikket ír a politikáról, önnevelésről és művelődésről, a henger- és gőzmalmokról, az első gőzhajóról és vasútról, a sürgönyről, szociális munkásságúlésekről, az első esküdtszékről, a léghajózásról, természeti tűneményekről, koleráról, Anglia gazdagságáról és az alsóbb osztályok rettentő nyomoráról, a bankokról és ezeknek gazdasági jelentőségéről. Ezek a cikkek Széchenyi szellemében íródtak s nemzetfejlesztő és kultúraemelő hatásuk kétségtelen. Világosan bizonyítják, hogy Erdélyben nem a Kossuth lángoló lelke gyújtott, hanem a Széchenyi hideg értelme világított. E lapokon folyt le szenvedélyes hangú polemiája Szilágyi Ferencel (az u. n. Clio-per) és Jósika Miklóssal.

A közvélemény előtt tehát feltűnt nemcsak magas alakjával, borzas hajával, hanem széleskörű ismereteivel és eredeti gondolkodásával is.

A szabadságharc véget vet tanárságának. Március 15-ét, az Uniót lelkesedéssel fogadja, majd 51 éves korában ősz szakállal és hajjal beáll katonának s mikor Urban seregei bevonulnak Kolozsvárra, Pestre menekül. Kinevezik tanárnak a Ludoviceumba, de mikor az osztrák hadsereg betör Pestre, visszatér Erdélybe s résztvesz a szamosfalvi csatában. Világos után eltűnik szemünk elől. Kővári úgy sejtí, hogy mint „nótázott” egyén bújdosik Szatmár megye pusztáin, erdőin. Aztán egyszer csak feltűnik Pesten, ahol Gönczy magángimnáziumában 10 évig tanított. Itt kritikai lapot alapított, zenekritikus volt

Szilágyi Ferenc Budapesti Hirlapjánál, írja logikáját, tevékeny részt vesz az Akadémia osztályaiban.

1859-ben a Kazinczy-ünnep alkalmával az egyház megint tanárnak választja a filozófia és matematika tanszékére. Ez időben szövődik Gyulaival baráti viszonya, aki ez években a kolozsvári ref. kollégium tanára volt. A szabadságharc után az abszolutizmus iskola-rendeletei fölrázták a hiveket, akik öntudatos készséggel áldozva siettek az iskolák megmentésére. Kizáróan szakszempontról üdvös rendelkezések voltak, melyek némi lendületet voltak hivatva adni az iskola belső élete fejlődésének. Brassainak nem volt ideje érdemleges munkára, mert 1862-ben megválasztották az Erdélyi Múzeum igazgatójává, melynek évkönyveit már 1860-tól kezdve 13 évig szerkeszti. Most már 1872-ig, a kolozsvári tudomány-egyetem felállításáig, a Múzeumnak szenteli ideje javát. Közben 1864-ben gróf Mikó elnökkel hivatalos ügyben komolyan összekapott, minek következtében a közgyűlésen bejelentette lemondását. A közgyűlés nem fogadta el a lemondást, bizalmat szavazott neki is, az elnöknek is s Brassai megmaradt állásában. Múzeumkerti kis lakása Erdély legjobbjainak találkozási helye. Ebbe az időszakba esik a darwinistákkal és materialistákkal való irodalmi harca, a módszerről szóló tanulmányai; ekkor olvassa Burnsöt, vitát áll az akadémikusokkal, logikai tanulmányaiban védi és vitatja Stuart Millel szemben a logika deduktív módszerét és foglalkozik a magyar mondattan kérdéseivel.

1872-ben új fordulat áll be sorsában. Felállítják a kolozsvári tudomány-egyetemet s kinevezik az elemi mennyiségtan rendes tanárává s mindjárt az első évben tiszteletbeli doktorrá. Az egyetemnek első prorektora, 1879—80-ban rektora. A rektori széket a *klasszikus nyelvek tanításáról* szóló értekezésével foglalja el s azt fejtegeti, hogy ne legyenek kötelezők a középiskolákban, és hogy az egyetemet meg kell nyitni a nők előtt is. Közben megkapta szanszkrit és indogermán összehasonlító nyelvészet előadására a jogosultságot. 1877-ben Meltzl Hugóval megindították az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokat*, melytől azonban 4 év múlva anyagi nehézségek miatt megvált. Brassainak több értekezése jelent meg e folyóiratban, melynek mindenesetre meg van az a nagy érdeme, hogy az összehasonlító irodalom-tudomány új módszerét belevitte a köztudatba s hozzájárult ahhoz, hogy Petőfi lírája az egész

művelt világon ismeretessé lett és kellő méltatásban részesül. 1883-ban július 30-án nyugalmazták — megkérdése nélkül, ami sokáig fájó tövis volt lelkében. A következő telet Olaszországban tölti. Ezután működési tere a Dávid Ferenc-Egyesület, melynek nagytekintélyű, szellemi és anyagi áldozatokat hozó vezető szelleme és elnöke. Cikkeivel, felolvasásaival állandóan kész szolgálni az egyesület céljait. Tanulmányai, elmélkedései ettől kezdve visszatérnek a filozófia kérdéseinek keresztül a vallás és hit problémáihoz. Visszavonul két udvari szobás Monostor-utcai lakásába kedves virágai, komoly könyvei közé. A zongoráról, a zenéről kezei reszketése miatt már lemondott. Belemélyed a szanszkrit nyelv bonyodalmas szerkezetébe s olvassa a Buddha megnyugvást és csendet lehelő tanításait. Olykor felkeresik tisztelői, kikkel örömet elcseveg, vitatkozik és zsémbeskedik. Néha zenélő társaság gyűl össze nála, s ő szeméit lehunyva hallgatja és élvezi az előadást. És olvas és jegyez egész nap. Közben elkölti egyszerű, de kiadós reggelijét és ebédjét.

Igy telnek a napok és évek egymás után. Közeledik születésének 100-ik évfordulója. 1897 tavaszán daganata támad. Beköltözik a Vöröskereszt-kórházba. Ismerősei, tisztelői koronként meglátogatják. Itt fogadta Hubay Jenőt, ki kivánságára Corellit játszotta neki. Junius 15-e közeledett. Az első üdvözlő a király volt. Junius 18-án nagy ünnep volt Torockószentgyörgyön. Az Akadémia, az egyetem, az Erdélyi Múzeumegyesület, az unitárius egyház elküldötték oda üdvözlőket. Junius 24-én reggel halva találták ágyában.

AZ ESZTÉTIKUS.

Brassai, mint esztétikus mutatkozott be az irodalomban. 1832-ben a *Nemzeti társalkodóban* jelent meg első értekezése *A gyönyörűségről*.¹ Ez a folyóirat nem volt alkalmas közeg, hogy rá a nagy nyilvánosság figyelmét felhívja. Eredeti gondolatai észrevétlenül maradnak. Ez a körülmény ugyan lehangolja, de nem csüggeszti el. És nem veszi el hitét és meggyőződését gondolatai valódi értéke felől. Sokkal később

¹ A gyönyörűségről, melyet a Szép-mívek szemlélete vagy hallása okoz bennünk. *Nemzeti Társalkodó*. Kolozsvár, 1832. I. Folytatása: A szép-mívek által okozott gyönyörűről. II. Aláírás: W (=Welmer. Atyja Brassai Welmer S.-nek írta magát.)

élpanaszolja egyszer Gyulainak, hogy egyedül ő volt az, aki tél-túl figyelmére méltatta az ő esztétikai alapelvét, azt, hogy az esztétikai gyönyörűség oka nem a művészeti tárgyban, hanem lelkünknek az általa felébresztett működésében áll. Anynyira meg volt győződve ez alapelv érvényességében, hogy sokkal később, 1859-ben, a Szépirodalmi Közlönyben A *szépművészetek általános elve* címen másodszor s 1877—78-ban az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*-ban, harmadszor németül is kiadta értekezését Meltzl Hugó fordításában. Kortársai nem vették észre ez értekezését. De mi késői olvasók bámulattal állunk meg előtte. Iskolai tanulmányait adatok hiányában nem kísérhettük kellően figyelemmel. Iskolái végzése után nyomon kísérjük ugyan élete külső folyását, de tanulmányaira, olvasmányaira csak megjelent műveiből tudunk visszakövetkeztetni. S itt egyszerre azt látjuk, hogy kora esztétikai irodalmát nemcsak hogy ismeri, de azt is észrevesszük, hogy az akkori elméletek ellentétes irányú, zűrzavaros áradatában fölényes biztonsággal szemlét tart, bírálatot gyakorol és — *megindul sok tekintetben eredeti és új csapáson*. Milyen a képe az akkori esztétikai tudománynak? Sok termékeny esztétikai gondolat kezd ez időtájt csirázni a külföldi irodalomban. *Hutcheson* a belső esztétikai érzékről értekezik, *Home* a tetszés lélektani folyamatát vizsgálja, *Dubos* Lessinget megelőzően az elme tevékenységéből származó kellemes érzést élettani szempontból elemzi, *Hume* sejteni kezdi, hogy az esztétikai tetszés felkeltésében nagy szerepet játszik a képzetkapcsolódás elve, utána *Priestley*, *Diderot* munkáiban találunk elszórtan sok gondolatkeltező észrevételt. Ugyanekkor azonban az ú. n. populáris filozófia sekélyes elvei és megállapításai uralkodnak az elmén. A század vége felé megjelennek Kant hatalmas kritikái s az eddig szétszórtan elémerészkedett pszichológiai nyomok a metafizikai speculatio erőrekapásával egyszerre eltűnnek. A külföldi elmélkedéseknek az esztétika magyar történetében azonban Brassai előtt alig találjuk egy-két visszhangját *Szerdahelyin* és *Verseghyn* keresztül.

Ebbe a korszakba esik Brassai fellépése, aki éles látással egyszerre felismeri és visszahelyezi a lelki folyamatokat az esztétikai műélvezés határain belül jogaikba. S ezzel olyan nyomot vág az esztétikai tudomány történetében, melyet ugyan észre sem vettek s követői nem akadtak hosszú ideig, de

amelyre az esztétika később a 60-as években a spekulatív esztétika hanyatlásával a külföldön s nálunk is a 70-es években rálépett (Greguss, Gyulai) s még ma is azon halad. Brassainak ezt a helyes irányt jelölő érdemét a Magyar Tudományos Akadémia is észrevette — 85 év múlva 1917-ben, mikor Jánosi Béla, az esztétika történelmének nagyszorgalmú és helyesen értékelő megírója egy értekezésében¹ felhívta rá a figyelmet. Azelőtti ilyen tárgyú törekvések sikertelenek voltak.²

Melyek azok az értékes gondolatok, melyeknek teljes kifejtése egy rendszeres esztétika alappilléreit szolgáltathatta volna, de amelyeknek részletes kifejtésével a tudomány kárára Brassai adós maradt?

Az esztétika *induktív tudomány*, amelynek egyetlen forrása a tapasztalat. Ma természetesnek látjuk e kijelentést. Az ő idejében, mikor az esztétika a spekulatív metafizika egyszerű függvénye volt, a tett erejével bíró állítás, mely a filozófiai gondolkodás egyetemes áramlatával öntudatosan száll szembe.

„Én az aesthetikát rendíthetetlenül tartom induktív tudománynak s a szép értelmezése kísérleteinek sikertelensége által magamat az inductio egyedül idves pályájáról leriasztani nem hagyom.“ Mint minden más vállalkozásánál, itt is először a módszer kérdésével vet számot. S jelzi, hogy ez értekezése 12 évi indukció eredménye. De eljárásánál két „jogos és ártatlan“ fogással él. Az indukciót megszükiti a művészeti szép birodalmára, kizárván fejtegetései köréből a természeti szépet. A másik „sajátibb és lényegesebb“ fogás az, hogy „nem azokat a tárgyakat veszi vizsgálata alá, melyek a tetszést keltik, hanem magát im e tetszést.“ Tehát már kiindulása tudatosan nemcsak elüt, hanem egyenesen ellentétes a korabeli esztetikusok eljárásával. A szép meghatározását, mellyel korabeli esztetikusok telezúgták a világ fülét, meg sem próbálja, mert tudja, hogy nem vezet eredményre, hanem elindul a maga saját útján.

Az esztetikának tehát nem a metafizikai spekulatio, — mely „hegyire állítja a gulát“ — hanem a tapasztalás az alapja, egyetlen forrása. Az esztétika nem elméleteken nyargal, hanem a tények megfigyelésén és vizsgálatán vezet keresztül.

¹ A lélektani esztétika úttörői Magyarországon. Akad. Értesítő 1917 és Brassai a művészi hatás okairól: Budapesti Szemle 1917.

² Dr. Gál K., Brassai mint filozófus. 1889. Fitz J., Brassai Sámuel. 2. kiadás. Budapest, 1912.

A művészet jellemző vonásai nem a tárgyakban vannak, hanem az élvező lelki állapotában. A kérdést tehát itt is megfordítja s a problémát a külső világból áthelyezi az emberi lélekbe. Ezzel az esztétika lélektani megalapozást nyer s mi megállapíthatjuk, hogy Brassai a *lélektani esztétika úttörője Magyarországon*. Jánosi ebben látja tanulmányának második s „legértékesebb” eredményét. „Eddig igenis objective, vagyis a tárgyakban magában kerestük a szépmesterség sajátosságát tevő tulajdonságokat.” Fordítsuk meg hát a dolgot. „Mint hogy a szépművektől okoztatott gyönyörűséget egészen csak magunkban tapasztaljuk, ezt a benyomást vizsgáljuk meg közelebről, fejtjük, daraboljuk fel az őt alkotó egyes érzésekre s amely tárgy alkalmas lesz ezeket felébreszteni bennünk, ruházzuk bizvást arra a szépmű dicső nevezetét.”

A művészeti hatás oka nem az *utánzásban és eszményítésben* van, amint a korabeli esztétikusok végevárhatatlan fejtegetésekben tanítják. Az esztétikai tetszésnek két forrása van: egyik a lelki képességek foglalkoztatása és gyakorlása, amely már magában — habár nem sajátosan esztétikai — gyönyörűséget okoz, de ezt az élvezetet még fokozza a meggyőzőtt nehézség jóleső érzése. Példáiból azt látjuk, hogy itt lelkünk kitaláló, kiegészítő munkásságát érti. A műélvező t. i. a műalkotásban sohasem nyer *teljes* képet a valóságról, az ábrázolt dologról, hanem a mű követeli a szemlélő kiegészítő tevékenységét. Ez a tevékenység a *teremtő képzelet* vagy *fantázia*, melyről Brassai, a különben hideg stilisztá, lendületes, költői szavakkal ír s melyet a művészi lángelme jellemző sajátosságának tekint. Úgyhogy, Brassai szerint, habár a műélvezet korántsem kíván olyan teremtő erőt, mint a műalkotás, mégis vitathatatlan, hogy a művészen az alkotás, a műélvezőben a szemlélés pillanatában működő erők és lelki folyamatok egy lényegűek. Az alkotás is szorosan véve nem egyéb reprodukciónál, mint hogy lelkünk teremtő ereje csak abban áll, hogy az érzéki tárgyak képeit más-más rendbe, más összefüggésbe és arányba helyezi. Ez az értekezésnek harmadik figyelemre különösen méltó gondolata.

Ha most lelkünknek ezt a kiegészítő munkásságát közelebről elemezni akarjuk, azt látjuk, hogy az az *asszociáció, képzet-társítás* törvényénél fogva lehetséges. Brassai e törvénynek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít: a lelki élet olyan gravitációs törvényének tartja, minő a Kepleré a fizikaiban és sajnálja, hogy

Locke nem akadt egy Newtonra, „ki az ideák társítását, mint a pszichológiai világ gravitációja törvényét felkapván“, ezt a lelki jelenségek magyarázására használta volna fel. A műélvezést két lelki működés biztosítja. Egyik maga a mű a maga egyenes, direct hatásával, másik az élvező lelkében felébredő emlékképek. Ezeket a reproductív tényezőket az asszociáció kelti fel. A mű egyenes hatásának már csak az a szerepe marad, hogy a kiegészítő utánteremtést megindítsa. „A szépmesterség által felgerjesztendő képet alkotó egyes vonásoknak már készen kell feltűnni, ha szétszórva is, emlékezetünk tárában; s lelkünk munkás hatása az, hogy ezeket a szépműtől adott jelszóra villámsebességgel összeszedvén egybeállítsa.“ Ezek az asszociációs emlékképek nem mindenkinél azonosak és egyformák, ez az oka annak, hogy a mű hatása egyének szerint különböző lesz. Ha a szükséges emlékek nincsenek meg az öntudatban készen, akkor a várt esemény nem jó létre. A művészet hiába pendít meg egy húrt, „ha szivemben harmoniás visszhangot nem talál.“ Az irodalom és művészet sok beszédes példái közül csak egyet: Szabolcskának a *Grand Caféban* c. versét. Egy párisi kávéházban ül a költő. A terem tele fényvel, ragyogással, jó kedvvel. Az asztalokai fényes urak, ragyogóan öltözött leányok és asszonyok ülnek körül. És ebben a messze, messze idegenben egyszerre csak magyar muzsika szólal meg. És erre a szomorúan sírdogáló nótára a költő szíve csordultig telik meg gyönyörűséget termő bánattal, lelkében felrajzanak a távoli magyar alföld emlékképei, a terem lángjai átváltoznak pásztor-tüzekké, megtelik lelke a magyar alföld életének kedves képeivel, feltűnnek a délibáb, a csárdák, a nyájak, a ménes, a hazai életnek és földnek egy kis darabja életté elevenül lelkében, mert „szíve van tán a nótának.“ De amíg a magyar nóta hangjai ilyen bűvös erővel veszik hatalmukba a költőt, kinek szemei az édes-bús gyönyörűségtől könnyben áznak: a párisi közönség „cifra lányok, fényes urak, asszonyságok“ tovább beszélgetnek, nevetgélnek, mintha nem is hallanák a muzsikát, amely nem szól lelkükhöz, mert szívében nem ébredt „harmonias visszhangzat“ a magyar nóta hallatára. A költő ezt a mély lélektani igazságot intuitív megérezésével utánozhatatlan egyszerűséggel fejezi ki:

Tudja a jó Mindenható,
Mi is azon sírni való,
Hogy a ménes ott delelget
Valahol egy csárda mellett,
Csárda mellett.

Brassai most azt vizsgálja, hogy milyen arány van az intenzitás szempontjából e két alkotó elem, t. i. a mű által keltett inger és a lélekben felidéződött asszociációs emlékképek között s e szerint az arány szerint a művészeteket bizonyos sorrendbe állítja. A direct hatás a legkisebb a költészetben, de az asszociációs emlékképek hatása a legnagyobb. A szobrászatban „a szemlélő lelke s a művész vésője csaknem egyenlő mértékben munkálkodik.” A festészetben a tárgyak körvonalai — amint Brassai mondja: „körülrajzai” — a színek, árnyékolás „már magukban is igéző ingerrel bírnak s a lélek munkáságának keveset hagynak a kép kiegészítésére,” tehát erősödik a külső inger s ennek megfelelően gyengül a közvetített. „A zenét a többi művészetekhez s a szépművek benyomásának előadott elvéhez igen vékony fonal tartja.” Jegyei, a dallamba s öszhangba szerkesztett hangok oly ingerrel hatnak, hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra. „Noha Brassai — mondja Jánosi — itt is inkább jelez s adós marad a részletezéssel, megvan az a kétségbevonhatatlan érdeme, hogy a képzetársítás esztétikai jelentőségét méltányolta oly időben, mikor a korábbi s azóta jóformán elhangzott s elfeledett külföldi asszociációs esztétikának nálunk még nem támadt visszhangja.” Jánosi ez állításában egy tévedést helyre kell igazítanunk. Ő Brassai ideje előtről külföldi asszociációs esztétikáról beszél. Ez tévedés. Az angoloknál Burke és Home, a németeknél Herder művei itt-amott elejtve nyújtanak némi adatot arra, hogy az asszociáció szerepet játszik nemcsak a lélektanban, hanem az esztétikában is. De e korban asszociációs esztétikáról beszélni — korai.

Brassai tehát a képzetek kapcsolódásának fontos szerepét az esztétikában nálunk először vette észre s először adta egy asszociációs esztétikának alapvonalait, jóval korábban, (44 évvel), mint Fechner, aki a németeknél hasonló módon harcol a metafizikai alapon álló deduktív módszerrel dolgozó esztétikák ellen. Brassai gunyolódik Vischernek hat kötetes deduktív esztétikájával s nem tudja ráadni a fejét, hogy elolvassa. Fechner szembeállítja az Aesthetik von Oben-nal az Aesthetik von Unten-t s amazt agyaglabú óriásnak mondja. Fechnernek, aki nem céhbéli esztétikus, az a nagy érdeme, hogy az asszociáció esztétikai nagy jelentőségét nemcsak észrevette, hanem részletesen és rendszeresen kifejtette. Az a mód, ahogy az egyenes,

direct inger és a közvetett, asszociációs emlékképek különböző arányait látja az egyes művészetekben, csodálatosan egyezik a Brassai felállította sorrenddel.

Ime, a magyar tudomány megelőzi a németet, de a magyar tudományos világ észre sem veszi 1917-ig, hogy minő értékes, figyelemreméltó kezdő lépések történtek az esztétikai tudomány életében nálunk. Brassai mélyen meg volt győződve 12 évi indukció gyümölcseként megérett alapelvei helyességéről, mit bizonyít az is, hogy értekezését változtatás és bővítés nélkül még egyszer magyarul s harmadszor németül is kiadta, de egyik sem keltett figyelmet.

Sajnálni lehet azonban, hogy alapvető gondolatai részletes kifejtését meg sem kísérelte. Az asszociáció elvét nem alkalmazta az összes esztétikai jelenségekre. A természeti szépet elválasztja a művészeti széptől. Egy élőfa látása hidegen hagy, míg ugyanannak a fának híven megfestett képe tetszést kelt. Miért? Azért, mert az előbbi kép formálását lelkünk „mintegy szenvedőleg és tudta nélkül teszi meg“, míg az utóbbinál „ez az önkéntesség nélkül való és szinte mechanikai munka nem elég“, hanem szükséges lelkünk kiegészítő munkássága. Nemcsak „az előadott másról“ csinálunk ábrázolatot, hanem az előképül szolgált eredeti valóságról is s ezért egybevetjük a kettőt. Ez az egybevetés azonban a természeti tárgyaknál nem történik meg s ezért az asszociáció működésének itt nincs szerepe.

Az asszociáció elmélete Brassait itt egy olyan gondolatra vezeti rá, amellyel a modern esztétika a műélvezés lényegét magyarázza. Ez a *csalódás, az illuzió* elmélete. A műalkotás ugyanis sohasem adja a valóságos tárgyat a maga teljességében. Az a valóságnak csak vázlatos és kivonatos képe, melyet a képzelet „önerején“ önmagából egészít ki s hozzáadja azt, ami a mű életteltségéből hiányzik. Így az élvező lelkében a kép kiegészül, az élettelen étellel teljessé lesz, a művésztől adott, az élvező alanyból és alanytól hozzácsatolttól a valóság színét kapja s csalódást keltő erejű lesz. Ez a *mai esztétika illuzió-elméletének lényege* is. Brassainál az asszociáció eszköze lesz az illuzió-keltésnek, t. i. a művész jegyeivel képzeletünket megindítja s midőn lelkünk az érzéki és az asszociációs emlékképeket teremtő munkájával összeolvastja, ezzel a valóság látszatát kelti. A költő a festői szókkal, új fordulatokkal, a ritmus és rím használatával, alakzatok, tropusok alkalmazásával

megindítja az utáneremtő képzelet munkáját. A festő vásznán a testiség észrevétele csalódás; csalódás az is, ha a rajzon vagy festményen az emberi hús és bőr képét véljük látni. Illúzió az is, ha hideg fehér márványszobor ereiben meleg, piros vért képzelünk lüktetni. A haldokló gladiátor ajkáról az utolsó lehelet elröppenését véljük hallani. A Laokoon-csoportról nem tudjuk szemünket levenni, nehogy ezalatt beteljesedjék a szerencsétlen apa szörnyű sorsa. Brassai e példái teljesen fedik a mai illúzió-elmélet lényegét.

A modern esztétika különbséget tesz a közönséges és a művészi csalódás között. Az előbbi tudattalan, az utóbbi tudatos és önkéntes. Az otromba megtévesztési kísérlet a művészetben (szobron parókából haj, testszínű arc stb.) Brassai szerint visszatehetséget kelt. Brassai azt mondja a hollandi festőkről, hogy művészeti tárgyaiknak temérdekséget és kidomborodást képzelődésünk és önkéntes csalódásunk ad. Ezért kelt gyönyörűséget Laokoon látása, Desdemona megrendítő sorsa, Szent Sebestyén szenvedése, míg a valóságban hasonló látványoktól iszonyodva fordulnánk el.

A csalódás-elmélet mai magyarázói és hívei teljesen egyeznek Brassaival abban, hogy a természetet és művészetet az élvezőre vagy szemlélőre gyakorolt hatás szempontjából élesen elválasztják. A természet teljes, nem szorul kiegészítésre, hozzáadni valónk nincs, nem is lehet. Amit a művész nyújt, az csak „skizzelt kép“, egy darab a természetből, csonka, hiányos, melyet lelkünk utáneremtő ereje tesz teljessé.¹

Brassai érdeme, hogy az illúzió jelentőségét az esztétikai hatásban felismerte és jelezte. Sajnos, csak jelezte, mert cikke csak vázlat „hosszú homályban tapogatózásai után szemébe ötlő világosság sugár, inkább gondolatébresztés.“ Ércerre bukkant, de nem aknáztta ki, csak jelezte, hogy megtalálta. Irányt jelölt, szempontokat adott, épülettervet dolgozott ki, de a felépítést másokra hagyta. Ezek azonban nem jelentkeztek. „Gondolatai és terve azonban mindenképp érdekesek és kivált történeti távlatból határozottan értékesek.“

Jánosi így foglalja össze végső ítéletét erről az esztétikai értekezésről: „Brassai egész sor gondolatot szólaltatott meg nálunk először“, melynek alapján „az esztétikának új és egész-

¹ Lange K. Das Wesen der Kunst, Berlin, 1907. Volkelt, System der Aesthetik. München, 1905.

séges fejlődését lehetett volna biztosítani. Sajnos, e közlemények nem ébresztettek figyelmet: eredeti észjárásról tanuskodó értékes fejtegetései, azt mondhatjuk, nyomtalanul hangzottak el". Utána egy hosszú korszak következik a Vischer és Carrière spekulatív esztétikájával, melyeknek letűnte után a lélektani alap megint elfoglalja helyét az esztétika birodalmában. Megállapíthatjuk, hogy Brassai majdnem 100 év előtti esztétikai gondolatai ma sem a múltéi, hanem a tudomány az esztétikai tetszés és gyönyörűség magyarázására ma is csak az ő eszméivel tud szolgálni.

A művészetek közül nagyon behatóan a zenével és költéssel foglalkozott. A művészetek hagyományos felosztását nem fogadja el, hanem a maga részéről *szellemiekre* (egyedül a költészet) és *gépiesekre* osztja. Ez a felosztás eshetik kifogás alá, de a hozzáfűződő észrevételek nagyon tanulságosak. A költészetben az iskolák mindig károsak voltak s nem emelkedés, hanem hanyatlás korszakát mutatják. Az angol drámairodalmat Shakespeare, a francia romantizmust Hugo Viktor és Lamartine nemcsak kezdték, hanem be is fejezték. És miért? Azért, mert a költészet oly egészen szellemi, oly tökéletesen étheri, anyagot és eszközöket oly lényegébe felvevő és összeolvasztó, hogy minden gépies segítséget merőben nélkülöz. „Minden igazi (költői) lángész megteremté magának az alakot is, melyet követői sohasem tökéletesítettek.“

Foglalkozik a *lángelme* természetrajzával is s hivatásának azt látja, hogy *tökéletest* kell teremteni, nem *újat*, mert hiszen minden teremtés tulajdonképen csak reprodukció. A lángelme nem születik, hanem lesz. Három kelléke van, mely nélkül lángelme nem lehet: természeti tehetség, az egy tárgyra irányzó körülmények szerencsés összetalálkozása és „a mindent legyőző kietlen munka, mely a lehetőséget valósággá emeli.“ A költői hatás a „sugalló geniusz titka“, mire nem taníthat meg senki s a jós és az igazi költő között határvonalat ki bírna húzni? S Fábrián Gábor egy mérges hangu polemia után azzal adta ki rá a mérgét, hogy a „költészet terén merő nullának tekinti a jó öreget.“*

(Folytatjuk.)

* Ez a Brassai-tanulmány tulajdonképen az *Unitárius Könyvtár* részére készült, de minthogy ott bizonyos pénzügyi nehézségek miatt nem jöhet, itt adjuk folytatásokban.

UNITÁRIUS NAPOK KOLOZSVÁRT.

1926. szept. 18—21 napjai történelmi jelentőséggel bírnak az unitárius egyház életében. Különösen két kimagasló esemény tette örökre feledhetlenné e szép napokat. Az egyik Ferencz József püspök püspöksége 50-ik évfordulójának a megünneplése. A másik a kolozsvári főgimnázium vendiákjainak találkozója, Külön-külön is nagy jelentőségű események. De a kettő együtt örökre feledhetetlen lesz mindazok lelkében, akik tanuja és részesei lehettek. E két kimagasló esemény körül csoportosultak a jelzett napok többi eseményei, amelyekről mi krónikai sorrendben a következőkben emlékezünk meg:

I. AZ UNITÁRIUS LELKÉSZKÖR KÖZGYŰLÉSE.

Az ünnepségek sorát a Lelkészkör közgyűlése vezette be, amely szept. 18-án folyt le. Közéneke után *Bálint Ödön* lelkész magasan szárnyaló szép imádságban fohászkodott az Istenhez. *Kovács Lajos* elnök lelkes beszéddel nyitotta meg a közgyűlést, megemlékezve a jubiláló főpásztorról s Isten áldását kérve további életére és munkásságára. Jegyzőkönyv olvasás után titkári jelentés következett, amelynek az volna a hivatása, hogy a vidéki körök egy évi működéséről adjon hű képet. Azonban ez alkalommal is csonka jelentéssel volt kénytelen a közgyűlés megelégedni, mivel a vidéki körök egy része nem küldött be jelentést. Pedig amint a felszólalásokból megállapítható, a munka folyt. *Balázs András* sz.-derzsi lelkész arról tett jelentést, hogy a Kuti-féle egyházi beszéd pályázat ismét eredménytelen volt, amennyiben a beérkezett pályaművek nem érdemek a jutalomra s így a kítűzött pályadíjat más irányban fogják felhasználni. Öröndetesebb volt az „Unitárius Szószék”-ről szóló jelentése, mely az idén anyagilag és erkölcsileg egyaránt sikerült. Mi felfogásunkat más helyen mondjuk el részletesebben. A pénztári jelentés után *Máthé Sándor* ujszékelyi lelkész fiatalos tüzzel tartott gyakorlati irányu felolvasást, mely a lelkipásztori munka széles mezőjének egy-egy részletét világította meg. Gazdag és termékeny vita folyt nyomában. A közgyűlésen megjelent *Drummond*, ez a mi lelkes és jó barátunk is,